

A világszervezet több esetben a villámhárító szerepét töltötte be, amelyet U. Thant, első főtitkára, találóan jellemezett: "Eltekintve több pozitív megnyilvánulásától, az Egyesült Nemzetek lényegében gyűjtőmedencéje volt nagyon sok vádaskodásnak, súrlódásnak, és ezáltal, csaknem reménytelen körülmények között is, a nemzetközi villámhárító szerepét vállalta magára."

Nem áll módunkban és nem is feladatunk, hogy sorra elemezzük az ENSZ és a Biztonsági Tanács sikeres vagy sikertelen tevékenységét; mindezek fölött végsősoron a történelem mond majd ítéletet. Ugyanakkor azonban feltétlenül meg kell említenünk döntő fontosságú szerepét, amelyet a gyarmati rendszer felszámolása és az egykori gyarmatok felszabadítása terén játszott.

KÁLDOS JÁNOS

EGY FEJEZET AZ UNITÁRIUS EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL*

A XVIII. századi magyar forráskutatás és forráskritika történetéről jó néhány kiváló tanulmány készült. Szinte mindegyikben megtalálhatjuk az erdélyi unitárius egyház történetét megíró Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István nevét, de a tényszerű említésen - esetleg néhány értékelő megjegyzésen - túl nem foglalkoznak érdemben az erdélyi unitárius egyháztörténet-írás alapvető forrásával.¹

A XVII-XVIII. században Európa különböző részein megjelent antitrinitáriusokkal, sociniánusokkal, unitáriusokkal foglalkozó vagy az ő történetüket is érintő egyháztörténetek és lexikonok az erdélyi unitárius egyház történetéről csak esetleges adatokkal rendelkeznek.² Ezek nagy része néhány erdélyi nyomtatványból származik, és szinte kizárólag a XVI. századi eseményeket érinti. Nem támaszkodhattak rendszeres ismeretanyagra az első magyar bibliográfusok - Cvittinger és Rotarides - sem.³ Ez magyarázható egyrészt azzal, hogy az unitárius peregrináció a XVII-XVIII. században jelentősen csökkent, és ezért igen nehézkes volt az információáramlás,⁴ másrészt pedig azzal, hogy az erdélyi unitárius egyház, rendkívül nehéz helyzete miatt, nem is tehetett komolyabb kísérletet saját története adatainak összegyűjtésére. Az adatok hiánya az erdélyi unitáriusok nagy püspökét - Szentábrahámi Lombard Mihályt - is hátráltatja egyháztörténetének munkálatai közben az erdélyi események megírásában. "Erdélyben az Erdélyi dolgok a reformacióra nézve a Vallás iránt és annak előmenetele iránt, az akkori üdöbéli írók a' megh lött dolgokról gondatlanok lévén, annyéra való homályosságban vagynak, hogy az akkor mivelte dolgokat

* Ez a rövid tanulmány a Kénosi Tózsér János - Uzoni Fosztó István nevéhez fűződő *Historia Unitariorum* című kéziratot egyháztörténet kiadásához végzett előmunkálatok közben készült. Inkább feladatmeghatározás, mint végeredmény.

méltóképpen kiforgatni alig lehessen. Annakokáért ha a setétségben csetlünk botlunk ne csudályad. Irtanak ugyan a' hátrábbani időkben: Pápai Páriz Ferentz, Haner György, Debretzeni Pál (akit kibotsátott Lampe) és mások némely Historiátskákot, de felette csonkákot. Ez alább következőkben mindazonáltal, ha melyek lesznek autoroknak említése nélkül. Azokhoz folyamodgyál és más hitelre méltó kézírásokra, melyek imitt, amott rejteződnék, az vagy talam az eleinktőlis mi hozzánk kézről kézre leszállott (traditiokhoz) beszélésekhez."⁵

Az unitárius egyház történetére vonatkozó első rendszeres anyaggyűjtések a református egyház története megírásának melléktermékeiként jönnek létre. Elég sok adatot és dokumentumot közöl az előbb említett Debreceni Ember Pál *Historia ecclesiastica Regni Hungariae* című művében, amely bár 1706-ban elkészült, csak 1728-ban jelent meg Utrechtben. Az 1750-es évek közepe táján fejezte be nagy művét Bod Péter *Historia Hungarorum ecclesiastica* címmel. Ennek több fejezete⁶ foglalkozik az unitáriusokkal. - Habent sua fata libelli... - Bod Péter egyháztörténete hosszú időre elvész az olvasók szeme elől, és majd csak a XIX. század végén adják ki az elveszettnek hitt nagy művet. A melléktermék, az unitáriusok története viszont megjelenik.⁷

Szentábrahámi előbb említett művében már kirajzolódik egy jövőbeli rendszeres anyaggyűjtés igénye, és az is bizonyos, hogy már 1730 körül kisebb gyűjtőmunka folyik. Ez az unitárius egyházon belüli anyaggyűjtés első állomása. Ekkor még csak az egyetemes egyháztörténet keretében foglalkoznak az erdélyi unitárius egyház történetével, azonban már megjelenik az igény az önálló erdélyi egyháztörténetre is.⁸

A rendszeres anyaggyűjtést Kénosi Tózsér János kezdte el az 1750-es években két munkájával kapcsolatban, amelyekben megírta az erdélyi unitárius írók életét és felsorolta műveiket (*Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum, sive catalogus auctorum unitariorum eorumque librorum tam impressorum quam manusscriptorum*, 1753), illetve az erdélyi unitárius nyomdászokat és nyomdákat ismertette (*De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania atque libris in iisdem impressis*, 1754).⁹ Ezek a művek a *historia litteraria* műfajába tartoznak, de már rendkívül sok egyháztörténeti anyagot tartalmaznak. Feltehetőleg már ekkor megindul az anyaggyűjtéshez nélkülözhetetlen levelezés, és valószínűleg az egyházköri gyűléseken és a consistorium ülésein is szóba kerülnek az adatgyűjtés támogatásának és szervezésének kérdései. Ezek a dokumentumok azonban még feltáratlanok. Éppen ezekre utal azonban az a Kénosi Tózsér-levél, amelyet az egyházköri jegyzők biztatására válaszul ír az anyaggyűjtés nehézségeivel kapcsolatban, s amelyet Uzoni Fosztó István idéz a *Historia* előszavában.

"1. A szerzők igen gyakran ellentmondanak egymásnak, némelyek nagyon sok fontos dolgot elmellőznek, sokan szerfölött elfogultak a maguk felekezete iránt, az ellenpártot pedig igyekeznek sárba rántani, ellenfeleik történetét és személyeit könnyelműen befeketítik; a bíráló mesterségét általában elhanyagolják; ha saját pártjukra nézve valami kedvező anyagot találnak valamely szerzőnél, azt minden fontolgtás nélkül kiírják s kétségtelen igazsággyanánt tárják az olvasó elé; különösen az időrendre nem figyelnek elég gon-

dosan, hanem sok, szemmel láthatólag előbb történt dolgot nevetséges módon későbbi időpontra tesznek stb.

2. A hitújítással kapcsolatban az erdélyi dolgokat, amennyiben azok a vallásra s annak előrehaladására vonatkoznak, az egykorú írók oly sűrű homályba burkolták, hogy az akkor végbement eseményeket alig lehet tisztességesen kihámozni. Igaz ugyan, hogy akadnak figyelemre méltó írások is ez időre vonatkozólag, mint Lampe Egyháztörténete,¹⁰ Páriz Pápai Ferenc Új életre támadt rom című műve,¹¹ Haner György Erdély története,¹² Ilia András A vallások eredete és fejlődése Dáciában¹³ című munkája stb., de mindez édeskevés, s az sem mindenütt megbízható.

3. Kelpiuson kívül, ki a szászok eredetéről írt,¹⁴ Bethlen Farkas is beszél az ő Története¹⁵ 464. lapján, hogy Báthori Zsigmond, Erdély fejedelme Gyulafehérvárt számtalan sok régi emléket csak úgy tréfából elégetett. Más igen sok régi írás pusztult a forradalmak idején, melyek Erdélyt özönvíz módjára több ízben elárasztották. Erre elégséges bizonyítékot nyújtott Uzoni F. Mihály hazánkfia, a főkövetségnél a fejedelem udvari titkára, Krím földjének már több mint harminc év óta önkéntes lakója, ki nemes Török Ferenc úr által néhány esztendővel ezelőtt jelentette homoródszentmártoni Ugron Ferenc úrnak, hogy Erzsébetvárosról (melyet közönségesen Ebesfalvának hívnak) neki az ő fejedelmétől származó adománylevele van. Az pedig igen sok, Erdélyből oda szállított anyaggal együtt a krími levéltár egy külön szekrényében található meg.

4. Vannak igen nagy számmal bosszantóan önfejű emberek, kik molyés féregrágtá könyveiket levelesládáikból előszedni nem akarják, úgyhogy könnyebb tajtékból vizet facsarni, semmint az ilyenektől valamely régi könyvtöredéket megkaparintani. Pedig az ilyen sokszor igen alkalmas volna arra, hogy egyes egyháztörténeti adatok megvilágításával a dologra fényt derítsen.¹⁶

A fent említett nehézségek ellenére Kénosinak mégis sikerült igen nagy mennyiségű anyagot összegyűjtenie. Ezt bizonyítja magának a *Historiának* első kötete, továbbá anyaggyűjtésének az a töredéke, amelyet máig megtalálhatunk a volt unitárius kollégium kéziratosaiban.¹⁷ Ugyanott található egy *Convocatoriae et cursuales literae* című gyűjtemény Kénosi tollából.¹⁸ Az anyaggyűjtés további sorsáról pedig így ír Benczédi Gergely: "Kénosi sok nevezetes unitárius művet és adatot gyűjtött volt össze, melyeknek egy része özvegye kezén elkallódott, másik részét Uzoni Fosztó István szerezte meg, kiről id. Kozma Mihályra s erről részben Gergely nevű fiára szállottak. E Kozma Gergely mint kövendi pap 1849-ben elhalván, s fiai a haza szolgálatában távol lévén, szép könyvtára egyik kövendi lakás pajtájába került, honnan tűzgyűjtásra hordották mindaddig, míg Gál Lajos Kövendre menvén lelkésznek, a méltó felháborodás hangján jelentést tett az E. K. Tanácshoz, melynek elnöke, K. Nagy Elek 1858-ban saját szekérével aztán a maradékot a kolozsvári collég. könyvtárába, melynek hagyományozva volt, beszállította."¹⁹

Biztos, hogy mások is bekapcsolódtak az anyaggyűjtő munkába. Az 1764-es aranyosrákosi zsinaton többen is biztatják a munka folytatására, valószínűleg támogatást is ígérnek neki és anyagilag is segítik.²⁰ Név szerint megemlíti őket Uzoni: Szócsi Mihály, aranyoskőri jegyző; Derzsi György,

udvarhelykőri jegyző; Bartók János, Küküllő megyei jegyző; Kozma Mihály, marosszéki jegyző; Nagy Mihály, a tordai iskola igazgatója voltak a segítők és támogatók. Néhány kisebb-nagyobb részlete azonosítható a *Historia* körül kialakuló anyaggyűjtésnek. Nagy Mihály possessorbejegyzésével maradt fenn egy kisebb történeti adatokat tartalmazó gyűjtemény.²¹ Kozma Mihály és Derzsi György összegyűjtik a zsinati és consistoriumi végzéseket.²² Valószínűleg már ekkor, az 1760-as évek közepén bekapcsolódik a munkába Uzoni Fosztó István is.²³ Erre vonatkozóan néhány érdekes megjegyzést olvashatunk az anyaggyűjtésről Szenábrahádi Lombard Mihály egyháztörténetének Uzoni Fosztó István által magyarra fordított szövegében,²⁴ illetve a hozzá fűzött kiegészítésekben (593-624. l.). Megtudhatjuk, hogy Kénosi Tözsér János kapcsolatot tartott Bod Péterrel is. Uzoni megemlíti, hogy Szentábrahádi idézi Karádi Pál levelét, amelyet 1579. november 9-én írt a kolozsvári papokhoz. Uzoni kiegészítésként le is írja az egész levelet (593-596. l.), majd a következőt fűzi hozzá: "Haec ex autographo Pauli Karadi, apud Rdm Dnum Petrum Bod, in M. Igen extante, ibidem descripsit Rdm D. Johannes Kenosi, nunc Ecclae Bagyoniensis Unit. Pastor, ex cujus transcripto, ego Stephanus F. Uzoni in T. Sz. Györgyino Parochia Ao. 1765, die 7ma Maji descripsi."

Kénosi 1771-re elkészült az egyháztörténet tizenhat fejezetével, de betegsége meggátolta a munka folytatásában. A kéziratot átadta Uzoni Fosztó Istvánnak ellenőrzésre és átdolgozásra. Uzoni azt írja a Bevezetőben, hogy Kénosi 1772. június 27-én történt halála után "...a főnt elésorolt, valamint más nagynevű egyházi és világi emberek is kezdtek engem biztatgatni. A papi rendből leginkább tisztelendő Kozma Mihály. Ő tisztelendő Kénosi temetése alkalmával sírva szedegette elő a szekrényből a leveleknek e történetre vonatkozó gyűjteményét, azokat az özvegytől megvásárolta és más, nála lévő, e célra nélkülözhetetlen töredékekkel együtt nekem átadta. Köztük volt továbbá Nagy Mihály. Azután a világi rendből tekintetes Váró Mózes úr és Balog Márton, Erdély nagyfejedelemségben leg tudósabb jogász. Ezek tehát arra kértek, hogy az egész munkát elejétől vegyem át és amint Isten nekem arra lehetőséget ad, azt dolgozzam is át."²⁵ A *Historia* bevezetésében Uzoni részletesen leírja, hogy milyen nehézségekkel találta magát szemben az anyaggyűjtés közben. Pénzbeli támogatás híján nem tudott kutatásokat végezni külföldön. "Sem arra módom nem volt, hogy a nyilvános levéltárakat, sőt magánemberek levelesládáit is, hol pedig sok fontos anyag lehetett, tüzetesebben átvizsgálhas-sam, némelyikhez még hozzá sem férhettem. Sőt olykor az is megesett, hogy valamely levélben kifejezett óhajtásomra egy teljes esztendő is várnom kellett a válaszra."²⁶ Uzoni Fosztó István jelentős mértékben átdolgozta a Kénositól megkapott szöveget. A kódexekben olvasható, hogy mivel egészítette ki azt: "Postea a' R. D. Stephano F. Uzoni, in iisdem Ecclesia et officio successore, in Primo Libro multis locis et rebus notanter in *Prolegomeno*, et capite de Restitutione Externi Cultus aliisque aucta, emendata. In sequentibus vero libris ab Anno 1774 continuata."²⁷

Eddig is láthattuk, hogy Kozma Mihály aranyoskőri jegyző nagy szerepet vállalt a *Historia* anyaggyűjtése és Kénosi öröksége körül. Ő is lemásolta Kénosi eredeti kéziratát. A kolozsvári unitárius püspökség könyvtárában talál-

ható példányban a következő bejegyzés olvasható (p. IV): "Notandum est: Quia Steph. Uzoni Primum quoque Librum a Kenosio absolutum post ejus mortem resumens in plurimis locis auxit, mutavit, transposuit, ego vero ex scriptis Kenosii jam pro me descriptum eundem primum denuo describere nolui, imo nec potui, additamenta Uzonii interspersis paginis, earumque frustis sub certis signis additi. Ea est causa, quod tam disordine collectus appareat hisce liber. Tu quisquis descripturus es, procul dubio in debitum ordinem et locum scribes desperas." Kozma Mihály másolatából tehát rekonstruálható Kénosi eredeti szövege, és rekonstruálhatók Uzoni adatszerű kiegészítései is. Kozma ugyanis nem szerkesztette át Kénosi szövegét, hanem külön lapokon és különböző jelekkel ellátva Kénosi szövegének másolatához illesztette azokat.²⁸ Szövegtörténeti szempontból tehát rendkívül jelentős a Kozma Mihály-féle másolat.

Amint látható, már az 1770-es évek első felében két ágra bomlik a *Historia* első könyvének szöveghagyománya. Az egyik szálát az Uzoni Fosztó István által másolt szöveg, míg a másikat a Kozma Mihály által átdolgozott, majd az Uzoni kiegészítéseivel bővített szöveg reprezentálja. A második könyv esetében minden kódex, kisebb-nagyobb módosításoktól eltekintve, Uzoni szövegét másolja.

Az Uzoni által megkezdett ágon is tovább folytatódik a kézirat bővítése különböző adatokkal. Bartók János másolatában is jelentős kiegészítések találhatók. Ugyanígy a Kozma-ágon is mindig bővül a szöveg. Néha a legkevésbé értékes szöveg is rendkívül érdekes kiegészítéseket tartalmaz. Ilyen például a székelykeresztúri példányban a *Debreceni disputa* másolata, amely egyetlen forrása a XVI. századi drámának. Vagy megemlíthető a Bartók-féle másolat, amely Enyedi György beszédeinek olyan gyűjteményéből idéz, amit ma nem ismerünk. Szinte mindegyik kéziratban található utólag betoldott kisebb megjegyzések, lapok közé helyezett "cédulák", amelyek azt igazolják, hogy soha nem fejeződött be az adatgyűjtés, és hogy a "continuatorok" számára sokkal többet jelentettek az adatok, mint a szerkezet egységének megőrzése.

Jelenlegi ismereteink szerint az Uzoni-ághoz tartozó másolatok csak az első két kötetet és a harmadik egy részét tartalmazzák. A Kozma család azonban kötelességének érzi az erdélyi unitárius egyháztörténet írásának folytatását. Uzoni Fosztó halála után id. Kozma Mihály folytatja az egyháztörténetet mint "harmadik continuator". Megírja az erdélyi unitárius egyház történetét az 1790-es évekig. Ez a harmadik könyv (Lib. III.). Igyekszik megőrizni az addig követett szerkezetet, de még annyira sem sikerül neki, mint elődeinek.²⁹ Rendkívül hosszú forrásokat másol le szóról szóra, sőt nyomtatványokat iktat a szövegbe. Ezáltal egyre hangsúlyosabbá válik az adattár jelleg. Kozma Mihály még elkezdte írni a negyedik könyvet, de ennek már csak töredékével készül el.

Kozma Mihály betegsége miatt 1792 után nem tudta folytatni a munkát. Halála után (1798. november 3.) fia, ifj. Kozma Mihály kapja meg a *Historia* folytatásának jogát. Erről részletesen beszámol másik fia, Kozma János. Ezt írja: "A' N. Testans Ur és Atya által neveztes és példás fáradozással 's szorgalmatossággal egyben szedegettetett, és dolgozott három Tomusokból álló

Ekklesiastica Historiát a nagyobbik testvér pro continuatione magához vette, úgy mindazonáltal hogy telyességgel propriuma ne légyen hanem a' proprietatis (tulajdonosság) légyen a Familiájé, és soha azt senki a' Familiabol ne ablinealhasa, és egyiknekis Jure successionis a' gyermekére ne szállyon v. szállhasson, ha arra való nem lesz, hogy continuálhasa hanem a' más atyafi pro continuatione végye által."³⁰ Kozma János beszámolójából kitűnik, hogy hosszú időn keresztül ifj. Kozma Mihálynál volt a kézirat, aki azonban nem folytatta a munkát. Valamikor az 1810-es évek legelején átadta az iratokat fiatalabb öccsének, a Kolozsvárott lakó Kozma Józsefnek. A továbbiakban Kozma Jánost idézzük: "Ekkor ezeket jelentém: Hogy a' Késő Maradék, vagy Statusunkban lévő Keresztény Hütünk sorsossai el-mulásunk után halandó törékeny porainkra egy örökös (amnestiát) gyalázatos feledékenységet ne vészen. Az első lépésben az egész munka le másolása iránt való törekedéseimet le beszéllém s noha jelentett szándékom ki nyilatkoztatásával, rész szerént halható, rész szerént néma szollással, oda czéloza a jelentett szándékomra tett feleletnek értelme. *Hic homo cepit aedificare et non possit consummare*. Ennek következése.

De mégis hála légyen az Istennek a' segítő Kegyelemért, melynek véllem valo munkálkodása által erőt nyervén esztendőként, az nevezett Historiabéli örökség fennis tisztelt locumtenensétől Kolozsvárról 1812. 1813. 1814-ben volt Csókfalvi Papi Stiomra Darabonként által vittem és 1813-ban 5a Febr. azon irt munka és darabok le-másolásához, ha hol kivántatott rendben szedéséhez, a' melyre a' N. Üdv. T. Testans Úr Édes Atyánknak általa az utasito betűkben ut mutatást láttam, hozzá fogtam; 's folytatván az irt Esztendőtől s naptól elkezdve, a' munkát hivatalomtól üress Nappali és éjtzakai, nyari őszi téli 's tavaszi oraimon 1815-ben 7a July, Kolozsvárra Fiamhoz valo indulásom napja előtt az irt három darabokban fekvő munka le másolását Négy darabokra telve szerentsésen elis végeztem. Az Egész Munkának a' Másza (ide járulván azis Seculumonként; amit én még azon kívül vagy magamnál; vagy ezen Kitsin Közönségünk Boldogságara fenn állására, jóvára, indulataimmal az [...] tzélszásaimmal öszve függő más T. Szolga-Társomnál találtam és az N. Üdv. Tiszt. Folytatónak folytatása czeljaiból az bétételre érdemesnek sőt szükségesnek láttam (az nyomtatványban talált, és a' bétételre szükséges insertumokon kívül) kilenczed fél száz arkosokban vagon."³¹

Kozma János tehát egyrészt folytatja az apja által megkezdett munkát, másrészt másolatot készít az első három könyvről. Ez a másolat ma Marosvásárhelyen található.

Kozma János és öccse, Kozma Gergely nagy tervvel fordultak 1817-ben az unitárius püspökhöz, Körmöczi Jánoshoz³² és a consistoriumhoz. Ebben a "Memorialis"-ban összefoglalták a családjukban öröklődő kézirat sorsát, majd egy tervet vázoltak a *Historia* folytatására. Ebben igen részletesen felsorolják, hogy milyen történelmi dokumentumok, emlékek gyűjtése fontos. Kitérítlen kérdőívekkel - "albákkal" - is segíteni akarják a rendszeres anyaggyűjtést. A tervre nem kaptak választ Körmöczi Jánostól, sőt mikor 1818-ban a zsinatra utazó superintendens Torda és Koppánd között súlyos balesetet szenved, a *Historia* folytatásának terve újra lekerül a napirendről.³³ Kozma Jánosról a következőket

írja öccse, Kozma Gergely: "Ez a Kozma János 1800-tól 1812-ig Csókfalván papskodott. Azután nyugalomra szánva magát, szabédi ősi birtokára vonult. Ott annak igazgatását inkább kedvelte, mint a mezősegi szőrványok napi gondozásának hivatalát. Ezért a neki annyira kedves foglalkozással és ide-oda tett kellemes kirándulásokkal töltötte idejét, s életét békében és nyugalomban végezte. Azonban említett papsága és nyugalomba léte alatt először az Unitárius Egyháztörténet első három könyvét két esztendő alatt bámulatos buzgalommal és lankadatlan fáradozással maga hordozván a papírvásárlás költségeit is, az ő gyönyörű szép, gondos kézírásával lemásolta négy kötetben. Ezután ő maga folytatta e történet írását, megírván ezt is két kötetben s így az egész művet hat kötetben az utókorra hagyhatta."³⁴ Feltehetőleg a régebben Székelykeresztúron őrzött példány volt az itt említett hatkötetes másolat. Jakab Elek mindenesetre még hat kötetéről beszél.³⁵ A Teleki-téka katalógusában már csak öt kötet van feltüntetve. Ma pedig mindössze három kötet található meg a műnek. A szóbeli hagyomány szerint Kozma Gergely is dolgozott a kéziraton.³⁶ Hogy valóban dolgozott-e és mennyit, azt egyelőre nem tudni.

Az eddig ismertetett adatok és a ma meglévő példányok alapján a *Historia* következő példányairól tudunk:

I.

Cím: *Unitario-Ecclesiasticae historiae Transylvanicae*

Lelőhely: Kolozsvár, Unitárius Püspökség Könyvtára

Jelzet: nincs

Másolat: MTAK Mikrofilmtár A/559-563

Kötetek száma: I-IV.

Méret:

Tom. 1. 335 x 220 mm

Tom. 2. 330 x 215 mm

Tom. 3. 355 x 220 mm

Tom. 4. 380 x 235 mm

Tom. 5. 405 x 245 mm

Kötés: XIX. sz. első fele. Félbőr, rézcsatokkal. Az első kötet erősen sérült, az első fedél jobb felső része rongyolódott, a gerinc hiányzik.

Terjedelem:

Tom. 1. I-X, 1-646 p.

Tom. 2. 1-464(19)p.

Tom. 3. 1-1049(30)p.

Tom. 4. 1-643(23)p.

Tom. 5. (60,) 1-810 p.

Másolók:

1. id. Kozma Mihály

2. Kozma János

Possessorok:

1. id. Kozma Mihály

2. ifj. Kozma Mihály

3. Kozma József

4. Kozma János

II.

Cím: *Unitario-ecclesiastica historia Transilvanica*

Lelóhely: Biblioteca Fil. Acad. Rom. Cluj

Jelzet: MsU 1378

Méret: 420 x 270 mm

Kötés: papírborító

Terjedelem: (6,) 1-54 p., 55-74 f., 75-212 p.

Másoló: -

Possessorok:

1. A Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára, 1883

2. Academia R. S. Romania Biblioteca Filiala Cluj

Tartalom: A *Prolegomenát* és a Lib. III. részleteit tartalmazza.

III.

Cím: *Kénosi-Uzoni Fosztó István egyháztörténetéből*

Lelóhely: Biblioteca Fil. Acad. Rom. Cluj

Jelzet: MsU 1891

Méret: 340 x 210 mm

Terjedelem: 19 f.

Másoló: -

Tartalma: A tordai iskolára vonatkozó adatokat tartalmazza. A foliók verso oldalán a latin szöveg másolata, míg recto oldalán annak részleges magyar fordítása olvasható.

IV.

Cím: *Kénosi-Uzoni-Kozma: Az erdélyi unitárius egyház története*

Lelóhely: Kolozsvár, Unitárius Püspökség Könyvtára

Jelzet: 130. a

Kötetek száma: I-VI.

Méret: 360 x 230 mm

Kötés: XX. sz., szürke félvászon, gerincén zöld műbőr rátéten arany betűkkel a cím.

Terjedelem:

a. a ()-be tett számok üres foliót jeleznek

b. minden második f. van csak számozva

c. a folióknak csak a rectóján van írás

I/A (4,) 237 (2) = (4,) 474 (2) f.

I/B (4,) 238-525 (2)= (4,) 574 (2) f.

II/A (4,) 355 (10) = (4,) 710 (10) f.

III/A 185 = 370 f.

III/B 186/a-468 = 565 f.

III/C 469-759 = 580 f.

A fordítást Márkos Albert végezte 1942-1949. okt. 29. között Kolozsvárott és Székelykeresztúron. A székelykeresztúri példány alapján dolgozott, de összevetette a szöveget a Kolozsvári Püspökség példányával is. Lapalji jegyzetekben közli megjegyzéseit.

V.

Cím: *Historia Ecclesiastica Unitariorum in Transylvania*

Lelőhely: Kolozsvár, Unitárius Püspökség Könyvtára

Jelzet: -

Kötetek száma: Tom. I-II.

Méret: 370 x 240 mm

Kötés: A köteteket 1816-ban kötötték az Unitárius Egyház számára. Félbőr.

Terjedelem:

Tom. I. (2.) 1-412, [413-443. p. hiányzik], 444-622. p. [498. p. kimarad a számozásból, 563. p. kétszer]

Tom. II. 622³⁷- 1290. p. [632. p. kétszer; 683. p. kétszer; 716. p. kétszer; 1255-1258. p. üres; 1287-1290. p. üres]

Tartalma:

Tom. I. Lib. I. 1-, 622. p.

Tom. II. Lib. II. 622-1038. p.

Lib. III. 1039-1290. p.

Másoló: Uzoni Fosztó István. Az 1249. lapon Kozma Mihály bejegyzése: "Hic sistit mors Uzonii calamum A. 1778." Utána nagyrészt Kozma Mihály írása. Korábban is többször előfordul Kozma Mihály kézírása.

Possessor: A kézirat Uzoni halála után Kozma Mihályhoz került. A XIX. század elején (1816) az Unitárius Egyház köttette be a kéziratot, és több mint egy évszázadon keresztül a kolozsvári püspökség könyvtárában tartották. 1934-ben az Unitárius Egyház hozzájárulásával Earl Morse Wilbur magával vitte a kéziratot az Amerikai Egyesült Államokba. Ez a kézirat volt alapvető forrása nagy művének erdélyi fejezeteihez (*A History of Unitarianism in Transylvania, England, and America*, Cambridge/Massachusetts, 1952, Harvard University Press). A kézirat további sorsáról Szentiványi Sándor így nyilatkozik: "In consequence, when I returned to this country after World War II., Dr. Wilbur entrusted me with the custody of this work hoping that when I returned to Hungary, I could take the volumes back with me. Due to the political situation, I was unable to return to Hungary. As I did not dare to send this work back to Transylvania by mail, I placed it in the care of the Houghton Library (Harvard University).³⁸ A kézirat 1992 tavaszán visszakerült Kolozsvárra.

VI.

Cím: *Historia Ecclesiastica Transilvano-Unitaria*

Lelőhely: Tirgu Mures Archivele Statului

Jelzet: Fond Gimnaziul Unitarian Cristuru Sicuesa II. Seria manuscrise, Dosar Nr. 38-40

Régi jelzet: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Tudományos Gyűjtemény, 0356

Másolat: 686-697. p. (Lib. 1. Cap. XII. De disputatione quadam Albae Juliae habita) mikrofilmje a MTAK Mikrofilmtárában az A/184/XII jelzeten

Kötetek száma: I, III, IV. olim I-V. [VI?]³⁹

Méret: 230 x 380 mm

Kötés: XIX. sz., félbőr, csatok helye látszik, gerincén felirat: *Historia ecclesiastica Trano-Unitaria*

Terjedelem:

a. a []-ben található kiegészítések a Teleki-téka katalógusa alapján készültek a ma már hiányzó kötetekről.

	régi számozás	új számozás
Vol. 1.	(18,) 768 p.	400 f.
[Vol. 2.	I-IX., 1-768 p.]	
Vol. 3.	1-871 p.	460 f.
Vol. 4.	(38,) 651 p.	592 f.
[Vol. 5.	1-462 p.]	
[Vol. 6.?)	?	

VII.

Cím: *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*

Lelőhely: Budapest, Egyetemi Könyvtár

Jelzet: Ms Ab 70a

Kötetek száma: Pars I-II.

Méret:

Pars I. 245 x 365 mm

Pars II. 220 x 360 mm

Kötés: XIX. századi félbőr

Terjedelem:

Pars I. (10,)428 p.

Pars II. (4,)547 p.

Másoló: Bartók János, 1777

Tartalma:

Pars I. Lib. I. 1-428 p.

Pars II.Lib. II. 1-350 p.

Lib.III.351-547 p.

Possessorok: 1. Bartók János 2. Bartók József (1801-1809) 3. Semmilyen bejegyzés nem utal arra, hogy miként került a kódex az Egyetemi Könyvtár birtokába. Megkockáztathatunk egy feltételezést: Kanyaró Ferencnek tudomása volt arról, hogy a *Historia* egy példánya a Szilágyi Sándor tulajdonában volt.⁴⁰ Szilágyi pedig 1887-től az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt.

Jegyzetek

¹ HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*, in UŐ, *Történetírás és forráskritika*, Bp., 1938, 398. "A protestáns adatgyűjtő egyház- és tudománytörténelem kései, de legkimagaslóbb képviselői Kénosi Tózsér János és Bod Péter. Előbbi az erdélyi unitárius egyház- és iskolatörténet forrásait gyűjtötte és foglalta nagy művébe, melyet utóbb Uzoni Fosztó István, majd Kozma Mihály és fia, Kozma János folytattak (*Unitario-ecclesiastica historia Transsylvanica. I-VI.*)" - *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig (A magyar irodalom története, II)*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964, 460.

² LUBIENIECKI, Stanislaus, *Historia Reformationis Polonicae*, Freistadt, 1685. - SANDIUS, Christophorus, *Bibliotheca antitrinitariorum*, Freistadii,

1684. - ZELTNER, Gustav Georg, *Historia crypto-socinianismi Altorfinae*, Lipsiae, 1729. - BOCK, Friedrich Samuel, *Historia antitrinitariorum, maxime socinianism et socinianorum*, Regiomonti, 1774.

³ CZVITTINGER, David, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt-Lipscse, 1711.- ROTARIDES, Michael, *Historiae Hungaricae antiqui medii et recentioris aevi lineamenta*, Altona, 1745.

⁴ SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, in Keresztény Magvető (a továbbiakban: KM), 1990/2, 88.

⁵ SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *Az Isten Ekklesiájának sokféle változásairól Szentábrahádi Lombard (!) Mihály urtól deákul irattatott szent historiája*, 467, UZONI FOSZTÓ István fordítása, Bibliotheca Fil. Acad. Rom. Cluj, Unitárius Kollégium Könyvtára MsU 977.

⁶ BOD, Petrus, *Historia Hungarorum ecclesiastica [...]*, ed. L. W. E. RAUWENHOFF [...] adjuvante Car. SZALAY, tom. I-III, Lugduni-Batavorum, 1888, E. J. Brill.- Lib. II. Cap. XVI. foglalkozik részletesen az unitáriusok XVI. századi történetével.

⁷ BOD, Petrus, *Historia unitariorum in Transylvania*, Leiden, 1781.

⁸ Aranyosrákosi Székely Sándor tudott arról, hogy kisebb anyaggyűjtő tevékenységet folytatott Szentábrahádi is. "Néhány emlékezetű superintendens szentábrahádi L. Mihály is több töredéket gyűjtött össze, és röviden érdekelte, nagy latán nyelven írt, kéziratban maradt egyházi történeteiben az unitáriusok' történeteit is [...]" in SZÉKELY Sándor, Aranyosrákosi, *Unitaria vallás történetei Erdélyben*, Kolozsvár, 1839, Előszó.

⁹ KÉNOSI TÓZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania. Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, compiled by Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32).

¹⁰ LAMPE, Friedrich Adolph, *Historia ecclesiasticae reformatae in Hungaria et Transylvania [...]*, Trajecti ad Rhenum, 1728, J. van Pool's.

¹¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*, Cibinii, 1684, Jüngling.

¹² HANER, Georgius, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti-Lipsiae, 1694, Fölginer.

¹³ PATAKI, Franciscus, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum cum principibus eiusdem [...]*, Claudiopoli, 1764. - A mű első kiadása 1730-ban jelent meg. Tévesen tulajdonítják Illia Andrásnak. - Vö. HÓMAN Bálint, *Kishevenesi Hevenesi Gábor*, in UŐ, *Történetírás és forráskritika*, Bp., 1938, 346.

¹⁴ KELP, Martin, *Natales Saxonum Transylvaniae*, Lipsiae, 1684, Brandius.

¹⁵ BETHLEN Farkas, *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri 10 a clade Mohazensi usque ad finem seculi* (Keresd, XVII. sz.).

¹⁶ Uzoni Fosztó Istvánnak az Unitárius Egyháztörténethez írt előjáró beszéde, in KM, 1940, 132-133. - Márkos Albert fordításában közlöm a szöveget.

¹⁷ MsU 1105.- A kódexet részletesen leírja LAKÓ Elemér a kollégium kéziratáról készült katalógusában - továbbá ugyanő megemlíti *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban* (in. KM, 1981, 27) című tanulmányában.

¹⁸ MsU 1108. A címlap hátoldalán Benczédi Gergely a következőket jegyezte föl: "Kénosi T. Jánosnak ezen sajátkezüleg másolt gyűjteménye került volt a Bartók János, aranyos széki esperes s utoljára kövendi pap birtokába, kiről szállott fiára orvostudor Bartók Jozefre, a ki 1820-ban beadta a vallásközönség levéltárába. Innen az E. képviselőtanács határozatából kivétetvén 1878-ban Benczédi Gergely ajánlatára bekötetett és a könyvtárba helyeztetett."

¹⁹ BENCZÉDI Gergely, *A tordai unitárius algymnasium igazgatói 1567-1888*, in. KM, 1889, 21.

²⁰ Uzoni Fosztó azt írja a *Historia* előszavában, hogy "E próbálkozásban a magunk költségével is segítségére voltunk." KM, 1940, 134.

²¹ MsU 117. - *Miscellanea in quibus ortus et progressus religionis Unitariae in Transylvania et alia continentur.*

²² MsU 227. - *Compilata ecclesiasticarum constitutionum ex antiquioribus et recentioribus Synodalibus ac Consistorialibus Generalibus et Partialibus constitutionibus [...]*

²³ Székely Sándor tudott arról, hogy többen láttak hozzá az anyaggyűjtéshez. "Kezdetek volt már a' múlt században némely egyházi írónk e' tárgyról eszmélni, és töredékeket gyűjteni, többen egy társaságba állva, - kik közt kitűnőleg figyelmet érdemel Kénosi Tós'ér János, ó-tordai iskola igazgató, ritka gyűjteményei' tekintetéből. "SZÉKELY, *Unitaria vallás történetei Erdélyben*, 8. jegyzetben i. m., Előszó. Később igyekeztek Kénosi munkáját magányos kezdeményezésként bemutatni. - KANYARÓ Ferenc, *Erdély első bibliográfusai*, in. MKsz, 1896, 168: "Kénosi Tósér János, mit sem tudva Bod Péter hasonló irányú törekvéseiről, lankadatlan fáradott e hagyományok megmentése érdekében."

²⁴ MsU 977. - *Az Isten Ekklesiájának sokféle változásairól tiszteletes Szentábrahâmi Lombarg (!) Mihály urtól deâkul irattatott szent historiája.* - Uzoni a következőket írja a mű keletkezéséről és a fordításról: "Kezdette volt a' halhatatlan munkáju és emlékezetü Tiszts Szentábrahâmi L. Mihály ő kegyelme szeredai délelött tíz órán és szombati délutáni öt órán a tanuló iffjuságnak a kolozsvári Collegiumban, élő nyelvel eleiben adni, leírásra ezt a Historiat az Urnak 1730 esztendejében végzette el a közelebb megh irt 1748ban 2da Aprilis. Deák nyelven.

Én is mesteri és prédikâtori hivatalos dolgaim között Istennek segedel-méből, Toroczkon kezdvén az 1760-dik esztendőnek 4dik napján, végezem magyarra fordítását ez 1763dik esztendőnek 12dik napjának ejjeli 12dik oráján. Ditsőség Istennek! Botsánat a' vétkezőnek! Torotzko Szent Györgyön."

²⁵ Uzoni Fosztó Istvánnak az Unitárius Egyháztörténethez írt előljáró beszéde, in. KM, 1940, 134-135.

²⁶ Uo., 136.

²⁷ A kódexek címlapján található a bejegyzés kisebb változtatásokkal. Az idézett szöveg a kolozsvári unitárius püspökség példányából való.

²⁸ Kozma Mihály több esetben nem másolja le az Uzoni által bőségesen idézett forrásokat, hanem csak röviden utal rájuk, vagy összefoglalja a lényegesnek ítélt részeket.

²⁹ Példaként említhetjük, hogy a XVIII. századi superintendensekről szóló rész majdnem 500 kéziratos oldal.

³⁰ Lib. 4, 35.

³¹ Lib. IV, 36.

³² Körmöczy János püspök tervezte, hogy összegyűjti a régi zsinati és consistoriumi végzéseket. Tóth György ezzel kapcsolatban idézi Körmöczy János 1813. október 21-én kelt főtanácsi meghívójának 4.pontját: "Nevezetes fogatkozásul tapasztaljuk azt is, hogy Consistoriumaink, Synataink igen fontos, hasznos régi határozásai szerte hevernek s minden eléforduló nevezetes casussal új határozást kénytelenítettünk tenni, nem használván a régieket s talán jobbakat. Én azért protocollumaikból most ezek kiszedéséhez hozzá fogtam, melyekből az Ecclesiastica Disciplina mellé egy "Generalis Canon Ecclesiarum Unitarianum", vagy "Constitutionum Corpus" fog készülni." 1814 januárjában a Főtanács erre a feladatra biztosnak kinevezte Nagy Mihályt és Szász Mózeset. - Vö. TÓTH György, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626-1850*, Cluj-Kolozsvár, 1922, VI, 1. jegyzet.

³³ Az események és a terv részletes leírása az id. Kozma Mihály által megkezdett Lib. 4. Kozma János által folytatott részének legelején olvasható (33-48).

³⁴ Márkos Albert fordítása - 1-2. f.

³⁵ JAKAB Elek, *Magyar-lengyel unitárius érintkezések*, in. Századok, 1892, 300.

³⁶ Kozma Ferenc - Kozma Gergely unokája - így idézi fel Kovács István elbeszélését Kozma Gergellyel való találkozásáról. "Midőn a néhai gr. Kemény Józseffel Erdélyt tudományos czélból beutaztuk [ti. Kovács István, az erdélyi legfőbb törvényszék tagja], felkerestünk minden irodalmi dolgokkal foglalkozó hazafit, s ezek között nagyatyját [ti. Kozma Gergelyt] is, ki ekkor Kövenden lakott, s egy papnál alig képzelt ritka gazdag könyvtára volt. Íróasztalánál találtuk, egy 4-5 ujnyi fokos kéziraton dolgozva. Kérdésünkre, hogy mivel foglalkozik, azt felelé, hogy az unitárius egyház történetének folytatását írja, melyből a keze alattin kívül, asztaláról még egy más bevégzett kötetet mutatott meg nekünk." - KOZMA Ferencz, *Kozma Gergely*, in. KM, XI(1876), 51-52.

³⁷ A Lib. I. utolsó lapja a hibás kötés következtében a Tom. II. elejére került. A Tom. I. végére későbbi kéz lemásolta a megfelelő lapot.

³⁸ ST.-IVANYI, Alexandre, *The "Historia" and its authors*, New York, 1960 [2,] (American Hungarian Library, 3).

³⁹ JAKAB, 35. jegyzetben i. m., 300. A cikkben végig a székelykeresztúri példányra hivatkozik. "E kéziratból 1 példány az Unitárius Egyházi Főtanács levéltárában is van, de az csak két kötet, a nálam levő hat kötetből áll."

⁴⁰ KANYARÓ, 23. jegyzetben i. m., 172: "[...] s egy negyedik példány, ha tudósítóm nem téved, Szilágyi Sándort, történetíróink Nesztorát, vallja birtokosául."

Dr. GAAL GYÖRGY

UNITÁRIUS ÉPÜLETEK ÉS ÉPÍTKEZÉSEK AZ EGYKORI MAGYAR UTCÁBAN (3. rész)

IV.

A Kossuth Lajos utca páros, jobb oldalára térve a Bolyai utcán aluli szegletházon a 12. számot találjuk. Csak 1941-ben kapta e házszámot. Azelőtt, mivel bejárati kapuja és hosszabb homlokzata a Bolyai utca felé esik, csak ott volt száma: 12.sz. (azelőtt Tivoli - Bolyai utca 6.sz.).

Ez az unitáriusok második Magyar utcai telke volt: 1746. március 8-án Ajtai Szabó Zsigmondnétól vették a br. Wesselényi Ferenc és a síkátor közti házat és sütőt. A kollégiummal szemben lévén, megfelelt tanári lakásnak. Egy főtanácsi határozatból kitűnik, hogy 1798 februárjában e ház épülőfélben volt. Az egyházi irattár rendezésekor bizonyára majd előkerül delineatiója, s kiderül tervezője, kivitelezője neve is.¹⁶ Minden valószínűség szerint az eredetileg földszintes házat ekkor építették emeletessé. A homlokzatát 1858-ban is módosították, mai eklektikus formáját valamikor a századfordulón kaphatta. Eredetileg tehát későbarokk-klasszicista épület lehetett, az 1869-es telekkönyv szerint 5 lakószobával. Általában két tanári szállásnak tekintették: a földszinti kisebb, az emeleti nagyobb volt. A Magyar utca felé 3 ablakos, a Bolyai utca irányában 6 ablakos (ezekből egy vakablak). Ablakkeretei stilizált emberfejjel, virág- és levélmotívumokkal díszítettek. Az 1938-as telekkönyv a földszinten 2 üzlethelyiséget, 1 szobát, 1 konyhát és mellékhelyiséget, az emeleten 3 szobát, 1 konyhát és mellékhelyiséget vesz nyilvántartásba. Ezek szerint a századfordulót követően már csak az emeleten volt egy tanári lakás. A közel két évszázadon át itt lakó unitárius tanárok, egyházi tisztségviselők névsorát összeállítani igen nehéz feladat, itt csak néhány névre utalhatunk. 1811 októberében itt hal meg és innen temetik Tsókafalvi Nagy Zsigmondot, a kollégium földrajz- és némettanárát, egyházi főjegyzőt. Itt lakott Aranyosrákosi Székely Mózes püspökhelyettes, 1847-1852 között kollégiumigazgató, mielőtt a templomon aluli papi-tanári lakásba költözött volna 1859-ben. 1859-ig itt lakott még Kovácsi Antal, a kollégium latintanára, 1857-1863 közti igazgatója. Lakását Nagy Lajos vette át, de rövidesen az átellenben levő Pákei-féle házba költözött, s 1866-ban a lakást Simén Domokos, a filozófiai és teológiai tárgyak tanára, vallástörténész, a Keresztény Magvető szerkesztője kapta meg. 1863-1864-ben az alsó tanári szállás Buzogány Áron történelemtanáré volt, a kiegyezés után pályája a minisztériumba vitt, ő kezdeményezte a budapesti egyházközség megalapítását. A földszinti lakásban Kovács János is lakott, de kicsinek találta, s az újonnan épült tulsó sarokházba költözött át. 1893-ban Péterfi Lajos latin-magyar tanár kapott itt szállást rövid kolozsvári szolgálata ide-